

■ **Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΑΔΑ**

Δημήτρης Λαγός
Επίκουρος Καθηγητής

Τμήμα Λογιστικής & Χρηματοοικονομικής
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Παναγιώτα Χριστογιάννη
(MSc) Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
- Διοίκηση Τουριστικών Επιχειρήσεων

Περίληψη

Ο θρησκευτικός τουρισμός είναι μια ειδική μορφή τουρισμού που έχει ως κεντρικό σημείο αναφοράς του τα θρησκευτικά ταξίδια περιορισμένης διάρκειας, τα οποία γίνονται από τουρίστες με θρησκευτικά κυρίως κίνητρα σε χώρους και τόπους προσκυνημάτων.

Στην Ελλάδα υπάρχουν πολλές περιοχές με θρησκευ-

τικά αξιοθέατα που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής κληρονομιάς και προσελκύουν σημαντικό αριθμό τουριστών. Η αξιοποίησή τους δημιουργεί την ανάγκη για διαμόρφωση ενός ειδικού θεσμικού πλαισίου αλλά και μιας διακριτής τουριστικής πολιτικής για τη συστηματική και οργανωμένη προώθησή τους.

Λέξεις Κλειδιά

θρησκευτικός τουρισμός (religious tourism), προσκύνημα (Pilgrimage), θρησκευτικό κίνητρο.

JEL

D01, D02

Εισαγωγή

Η ανθρώπινη μετακίνηση στο χώρο, με σκοπό την αναζήτηση του ιερού ή του θείου, αποτελεί μία σημαντική ψυχολογική ανάγκη για κάθε άτομο, ανεξάρτητα από φυλή, εθνικότητα ή θρησκεία, η οποία συνεπάγεται πολλαπλές οικονομικές, πολιτιστικές και κοινωνικές συνέπειες στους τόπους προσκυνηματικού ή θρησκευτικού προορισμού. Στην εποχή μας το φαινόμενο αυτό ονομάζεται θρησκευτικός τουρισμός. Το κύριο κίνητρο που ωθεί τα άτομα να πραγματοποιήσουν ταξίδια αυτής της μορφής είναι το θρησκευτικό στοιχείο, το οποίο τις περισσότερες φορές συνδυάζεται και με άλλα κίνητρα που καλύπτουν την τουριστική τους ανάγκη. Και αυτό γιατί ζούμε σε μια εποχή όπου τα τουριστικά μας ταξίδια είναι πολυκινητρικά και πολυδιάστατα και η σύνθεσή τους προσδιορίζει το τουριστικό πακέτο το οποίο έχει συγκεκριμένα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά που αποτελούν αντικείμενο εμπορευματοποίησης και ικανοποιούν πολλαπλώς τις ανάγκες του τουρίστα-ταξιδιώτη.

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι η ανάδειξη της σημασίας που έχει ο θρησκευτικός τουρισμός, ως ειδικής μορφής τουρισμού, στην τουριστική ανάπτυξη της χώρας μας, ο εντοπισμός των επιμέρους κατηγοριών του με βάση τα διάφορα κριτήρια, ο προσδιορισμός των δυνατοτήτων που υπάρχουν για αξιοποίησή του και η διατύπωση προτάσεων πολιτικής για τη συστηματική του ανάπτυξη.

Το εννοιολογικό περιεχόμενο και η σημασία του θρησκευτικού τουρισμού

Οι «ιεροί» χώροι ή οι χώροι λατρείας του θείου και οι θρησκευτικές τελετουργίες από την αρχαιότητα αποτέλεσαν τόπους προορισμού για τους ταξιδιώτες. Σ' αυτούς τους χώρους (ναοί, μοναστήρια, χώροι εμφάνισης ή τάφοι αγίων και χώροι θρησκευτικών εορτών), οι πιστοί

αναζητούσαν την επικοινωνία με το θείο. Ο θρησκευτικός τουρισμός, λοιπόν, είναι μία από τις παλαιότερες ειδικές μορφές τουρισμού, αφού ήκμαζε από την αρχαιότητα, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε πλήθος άλλων κρατών. Τα ταξίδια για θρησκευτικούς σκοπούς ήταν ουσιαστικά τα πρώτα ταξίδια αναψυχής που καταγράφηκαν σε διάφορες περιοχές του κόσμου, ανεξαρτήτως θρησκεύματος (Τσάρτας, 1996: 12).

Το θρησκευτικό ταξίδι «είναι ένα ατομικό, αλλά πιο συχνά και συλλογικό ταξίδι, σε έναν τόπο που ο επισκέπτης τον επιθυμεί και δεν τον γνωρίζει εκ των προτέρων και ο οποίος (τόπος) σε μερικές περιπτώσεις προκαλεί ουτοπικά χαρακτηριστικά στη φαντασία αυτών που τον επισκέπτονται» (Tomasi, 2002: 3).

Στις μέρες μας, ο θρησκευτικός τουρισμός μπορεί να οριστεί ως μία ειδική μορφή τουρισμού που εκφράζει την επιθυμία του ατόμου να μετακινηθεί από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας του και να πάει σε έναν άλλο τόπο που τον θεωρεί ιερό (π.χ. ναό, μοναστήρι, ασκητήριο, τάφο αγίου), επιλέγοντας συχνά και συγκεκριμένο χρόνο (π.χ. Χριστούγεννα, Μεγάλη Εβδομάδα, Δεκαπενταύγουστο, θρησκευτική πανήγυρη, εορτή αγίου) με σκοπό την επικοινωνία του με το θείο, την εκπλήρωση ενός τάματος ή την ένδειξη ευγνωμοσύνης (Rinschede, 1992. Λαγός, 2005: 72). Η μετακίνηση αυτή συνδέεται με το προσκύνημα, που είναι η βασική εκδήλωση του θρησκευτικού τουρισμού και θεωρείται από τους ταξιδιώτες-προσκυνητές ως κομβικό σημείο εκδήλωσης του υπερφυσικού. Το προσκύνημα πραγματοποιείται σε έναν τόπο όπου είναι ευκολότερο να δεχτεί κανείς τη θεία χάρη.

Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει το American Heritage Dictionary για τον όρο προσκύνημα (pilgrimage), αυτός ορίζεται ως:

1. Ένα ταξίδι σε ιερό τόπο ή ναό.
2. Ένα μακρύ ταξίδι ή εξερεύνηση, κυρίως ένα ταξίδι με υψηλό στόχο ή με ηθική σημασία.
3. Ένα μακρύ, συνήθως, ταξίδι που γίνεται για θρησκευτι-

κούς λόγους, όπως είναι η επίσκεψη ενός ιερού τόπου. Είναι φανερό ότι ο θρησκευτικός τουρισμός έχει μεγάλη οικονομική και κοινωνική σημασία σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτό καταδεικνύεται από το μεγάλο πλήθος των ατόμων που είναι πιστοί ή θρησκευόμενοι και οι οποίοι πραγματοποιούν ταξίδια για θρησκευτικούς λόγους. Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά στο Χριστιανισμό, αξίζει να αναφερθεί ότι στα τέλη της δεκαετίας του '90 οι Χριστιανοί συνολικά ξεπερνούσαν τα 1,9 δισεκατομμύρια άτομα. Αντίστοιχα, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία αριθμούσε 1 δισεκατομμύριο πιστούς (περίπου το 52% του συνόλου των Χριστιανών ή το 16% του παγκόσμιου πληθυσμού). Το έτος 2000, η ορθόδοξη εκκλησία είχε περίπου 215 εκατομμύρια πιστούς σε ολόκληρο τον κόσμο (Thomas R. Martin, 2004: Encarta Encyclopedia Standard).

Σχετική έρευνα κατέδειξε ότι, κατά πάσα πιθανότητα, λόγω της σταθερής αύξησης του παγκόσμιου πληθυσμού και κατ' επέκταση της παγκόσμιας τουριστικής ζήτησης, υπήρξε σημαντική αύξηση και των τουριστών με θρησκευτικά κίνητρα, με αποτέλεσμα την απρόσμενη ακμή ορισμένων τόπων προσκυνήματος, τόσο παραδοσιακών όσο και πιο σύγχρονων (Vukonic, 1996: 54).

Ειδικότερα, στη χώρα μας, τα μνημεία της ελληνικής ορθοδοξίας αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής κληρονομιάς και αξιόλογο πόλο έλξης επισκεπτών. Οι βυζαντινές και οι μεταβυζαντινές εκκλησίες στις πόλεις και τα χωριά, καθώς, επίσης, οι καθεδρικοί ναοί, τα μικρά γραφικά εξωκκλήσια και τα προσκυνήματα της υπαίθρου, τα μοναστήρια, τα μετόχια και οι σκήτες, η πλούσια εικονογράφησή τους με αγιογραφίες, εικόνες και ψηφιδωτά, αποδεικνύουν περίτρανα τη στενή και μακραίωνη διασύνδεση της τέχνης με τη θρησκευτική λατρεία. Γενικά εκτιμάται ότι «οι ευσεβείς περιηγητές, οι φιλέρευνοι τουρίστες αλλά και οι θαυμαστές της βυζαντινής τέχνης μπορούν να βρουν, μέσα από τα πολιτιστικά οδοιπορικά στον ελληνικό χώρο, τους δρόμους επαφής με την πνευματικότητα της ορθοδοξίας. Σε άλλες περιοχές μπορούν

να συναντήσουν κτίσματα και μνημεία λατρείας διαφορετικών δογμάτων και θρησκειών να συνυπάρχουν, τα οποία αποδεικνύουν την πολυπολιτισμικότητα του ελληνικού χώρου» (<http://www.gnto.gr>).

Κατηγοριοποίηση του θρησκευτικού τουρισμού

Η έννοια του θρησκευτικού τουρισμού γίνεται καλύτερα αντιληπτή μέσα από την κατανόηση του κινήτρου που ωθεί τον ταξιδιώτη-τουρίστα να επισκεφθεί συγκεκριμένο προορισμό. Η διαφορά αυτής της ειδικής μορφής τουρισμού, σε σύγκριση με τις άλλες μορφές, στηρίζεται στην ιδιαιτερότητα του θρησκευτικού κινήτρου η οποία καθιστά δύσκολο τον καθορισμό του ή την ενδοσκόπηση της έντασης με την οποία αυτός εμφανίζεται σε υποκειμενικό και ψυχολογικό επίπεδο. Για τον προσδιορισμό του περιεχομένου του θρησκευτικού τουρισμού, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε διάφορα κριτήρια που σχετίζονται με τους χώρους προσκυνήματος, τους τόπους έλξης θρησκευτικού τουρισμού και το χρόνο πραγματοποίησης των θρησκευτικών ταξιδιών (Nolan και Nolan, 1989: 4).

1. Η πρώτη κατηγορία σχετίζεται με το κριτήριο του **χώρου προσκυνήματος**, δηλαδή τους χώρους εκείνους που επισκέπτονται οι τουρίστες με θρησκευτικά κίνητρα ή οι θρησκευόμενοι τουρίστες. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει:

- Τους χώρους που παρουσιάζουν αποκλειστικά θρησκευτικό ενδιαφέρον, τους οποίους οι ταξιδιώτες-τουρίστες δεν επισκέπτονται, λόγω έλλειψης άλλων σχετικών πολιτιστικών ενδιαφερόντων, λόγω περιορισμών στην πρόσβαση (π.χ. Άγιο Όρος), ή ακόμη λόγω χαμηλού τουριστικού ενδιαφέροντος.
- Τους ναούς που έχουν κατεξοχήν τουριστική σημασία λόγω των ιστορικών-πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων τους (π.χ. Μονή της Αγίας Λαύρας, Μονή Αρκαδίου).

- Τους ναούς που έχουν ταυτόχρονα τουριστική και πνευματική αξία, ούτως ώστε και οι δύο κατηγορίες επισκεπτών (τουρίστες με οποιοδήποτε κίνητρο και θρησκευόμενοι τουρίστες) να μπορούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους.
- Τους ναούς όπου, κατά χρονικά διαστήματα, διοργανώνονται γιορτές με ισχυρό ιστορικό και θρησκευτικό ενδιαφέρον (π.χ. τα εκκλησιάκια σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια που γιορτάζουν το Δεκαπενταύγουστο και διοργανώνουν θρησκευτικό πανηγύρι).

Επισημαίνεται ότι πολλοί θρησκευτικοί χώροι που προσελκύουν προσκυνητές έχουν σχετικά μικρή αξία ως χώροι έλξης τουρισμού γενικού ενδιαφέροντος. Πρόκειται, συνήθως, για εκκλησίες ή άλλα εκκλησιαστικά κτίσματα, χωρίς ιδιαίτερη ιστορική, πολιτιστική ή αρχιτεκτονική αξία, που δεν αποτελούν τόπους πραγματοποίησης πολυδιαφημιζόμενων ή φαντασμαγορικών φεστιβάλ, ούτε λιτανειών ή φολκλορικών εκδηλώσεων. Η πλειονότητα των ατόμων που επισκέπτονται αυτούς τους τόπους, προέρχονται από τη γύρω περιοχή ή είναι άτομα που αποτελούν μέλη από ομάδες (γκρουπ) πιστών που επισκέπτονται αυτούς τους τόπους αποκλειστικά για προσκύνημα. Γενικά, οι τόποι αυτοί δεν παρουσιάζουν κανένα ενδιαφέρον για τους κοσμικούς τουρίστες. Η τουριστική τους υποδομή είναι σχεδόν ανύπαρκτη και η φιλοξενία των προσκυνητών γίνεται συνήθως από τις μητροπόλεις, εκτός εάν υπάρχει σε κοντινή απόσταση κάποιο τουριστικό κατάλυμα που μπορεί να τους φιλοξενήσει. Παρόλα αυτά, υπάρχουν και περιπτώσεις ευρέως αναγνωρισμένων τόπων προσκυνήματος, στους οποίους δημιουργούνται επιπτώσεις στον περιβάλλοντα χώρο παρόμοιες με εκείνες του μαζικού τουρισμού, μολονότι η περιοχή δεν έλκει σημαντικό ποσοστό κοσμικών τουριστών (π.χ. η Τήνος).

Τα τοπικά ή περιφερειακά προσκυνηματικά κέντρα συνήθως δεν δέχονται μεγάλο αριθμό επισκεπτών, γιατί σε αυτά προσέρχονται μόνο προσκυνητές και μέλη της

τοπικής κοινωνίας για εκκλησιασμό, εκτός εάν αυτά τα κέντρα (ναοί, μοναστήρια, κ.λπ.) παρουσιάζουν ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ή ιστορικό ενδιαφέρον ή διοργανώνουν σημαντικές θρησκευτικές εκδηλώσεις (Nolan και Nolan, 1992: 71).

2. Η δεύτερη κατηγορία σχετίζεται με το κριτήριο του **θρησκευτικού τόπου έλξης των τουριστών**. Πρόκειται για θρησκευτικούς τόπους που προσελκύουν τουρίστες με οποιοδήποτε κίνητρο λόγω ύπαρξης θρησκευτικών κτηρίων με υψηλή καλλιτεχνική και μνημειακή σημασία ή άλλων θρησκευτικών μνημείων. Αυτοί οι τόποι προσελκύουν μεγάλο αριθμό τουριστών ανεξάρτητα από τα πιστεύω τους ή τις θρησκευτικές τους δεσμεύσεις (π.χ. η Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη). Γενικά, αυτή η κατηγορία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μία ειδική έκφανση του πολιτιστικού τουρισμού, στην οποία η προώθηση των διαφόρων πολιτιστικών αγαθών αποτελεί το αντικείμενο της τουριστικής προσφοράς, επιτρέποντας συνακόλουθα και την πνευματική καλλιέργεια του επισκέπτη. Καθώς οι θρησκείες έχουν εμπνεύσει την πλειονότητα των έργων της καλλιτεχνικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος του πολιτιστικού τουρισμού πρέπει να θεωρηθεί ως τουρισμός σε θρησκευτικό χώρο.

Σε μία εποχή όπου η συμμετοχή του κόσμου στην εκκλησία (π.χ. την κυριακάτικη λειτουργία) είναι μειωμένη σε ολόκληρη την Ευρώπη και οι επισκέψεις σε ναούς και μοναστήρια αυξάνονται συνεχώς, είναι αντιληπτό, από τους έχοντες θέση ευθύνης στους ναούς και τα μοναστήρια, ότι μπορούν να θεωρήσουν τις επισκέψεις αυτές ως ευκαιρία. Έτσι, θα μπορούσαν να μετατρέψουν τους απλούς τουρίστες σε προσκυνητές. Επίσης, ενδέχεται μία πρώτη επίσκεψη σε ένα μοναστήρι ή ναό να καταλήξει σε ένα γεγονός που μπορεί να επαναλαμβάνεται τακτικά και έτσι ο επισκέπτης θα μπορούσε να «μετουσιωθεί σε θρήσκος προσκυνητής» (Nolan και Nolan, 1992: 73). Στην Ελλάδα, το φαινόμενο αυτό καταγράφηκε αρκετές

φορές για άτομα που επισκέφτηκαν το Άγιο Όρος την πρώτη φορά από απλή περιέργεια, αλλά συνέχισαν να το επισκέπτονται σε τακτά χρονικά διαστήματα για θρησκευτικούς πλέον λόγους, αφού ανακάλυψαν μία προσωπική θρησκευτική κλίση και μία εσωτερική ψυχολογική αναγκαιότητα γι' αυτό το ταξίδι.

3. Η τρίτη κατηγορία σχετίζεται με το κριτήριο που αναφέρεται στις **θρησκευτικές εορτές μεγάλης σπουδαιότητας**, όπως, για παράδειγμα, είναι οι εκδηλώσεις θρησκευτικής κατάνυξης τη Μεγάλη Εβδομάδα στην Πάτμο, την Τήνο και την Κέρκυρα. Οι θρησκευτικοί χρόνοι έλξης τουρισμού προσελκύουν, επίσης, τουρίστες με οποιοδήποτε κίνητρο και όχι μόνο ή αποκλειστικά προσκυνητές ή θρησκευόμενους τουρίστες. Η κατηγορία αυτή μπορεί να οριστεί ως τουρισμός σε θρησκευτικό χρόνο.

Οι θρησκευτικές εορτές, είτε σχετίζονται με θρησκευτικούς τόπους που αποτελούν αντικείμενο προσκυνήματος, είτε όχι, λειτουργούν ως πραγματική ή δυναμική ευκαιρία προσέλκυσης τουριστών. «Οι εορτές στην ουσία συνιστούν χρονικά προσδιορισμένες “ατραξιόν”, με όλες τις προοπτικές και τα προβλήματα που σχετίζονται με τα κάθε είδους ειδικά γεγονότα» (Greenwood, 1989: 34). Κάθε τουρίστας που περνά τις τελευταίες μέρες του Δεκεμβρίου οπουδήποτε στην ανατολική και δυτική Ευρώπη, είναι σχεδόν σίγουρο ότι θα παρακολουθήσει και κάποιες όψεις του Χριστουγεννιάτικου εορτασμού. Αντίστοιχα, η ευλάβεια με την οποία εορτάζεται το Πάσχα στην Ελλάδα και τα έθιμα συγκεκριμένων περιοχών έλκουν μεγάλο αριθμό τουριστών κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα σε συγκεκριμένα νησιά ή χωριά της ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι τουρίστες αυτοί αναπόφευκτα θα συμμετάσχουν και στις εκδηλώσεις της Μεγάλης Εβδομάδας, ανεξάρτητα από το βασικό κίνητρο της μετακίνησής τους.

Προτάσεις πολιτικής για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα

Σχετικά με την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα, πρέπει να επισημανθεί ότι η συντριπτική πλειονότητα των τουριστών που επιλέγουν έναν προορισμό ωθούμενοι από θρησκευτικά κίνητρα είναι κυρίως ημεδαποί (εσωτερικός θρησκευτικός τουρισμός). Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι οι Έλληνες είναι Χριστιανοί ορθόδοξοι και οι τόποι προσκυνήματος στον ελλαδικό χώρο είναι ιεροί τόποι της ορθοδοξίας. Η πλειονότητα των Χριστιανών στην Ευρώπη και σε ολόκληρο τον κόσμο είναι καθολικοί ή προτεστάντες. Η πραγματικότητα αυτή μειώνει αρκετά τη δυνατότητα προσέλκυσης τουριστών με θρησκευτικά κίνητρα από το εξωτερικό (εξωτερικός θρησκευτικός τουρισμός). Παρόλα αυτά, είναι σημαντικός ο αριθμός των ξένων τουριστών που επισκέπτονται κάθε χρόνο το Άγιο Όρος και τα Μετέωρα. Από την άλλη, βέβαια, υπάρχουν και στην Ελλάδα καθολικοί ναοί και μοναστήρια, λόγω της ύπαρξης μικρού ποσοστού ελλήνων πολιτών που είναι χριστιανοί καθολικοί, ωστόσο οι μετακινήσεις των αλλοδαπών τουριστών για θρησκευτικό τουρισμό στην Ελλάδα είναι περιορισμένες.

Για να αναπτυχθεί ο θρησκευτικός τουρισμός στην Ελλάδα και να προσελκύσει αλλοδαπούς τουρίστες, πρέπει, κατ' αρχάς, να γίνει γνωστή η ύπαρξη των καθολικών ναών και των μοναστηριών στους ενδιαφερόμενους στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ, προκειμένου να μπορέσουν να μετατραπούν σε προσκυνηματικά κέντρα που θα προσελκύουν τους καθολικούς χριστιανούς να τα επισκεφτούν. Επειδή οι καθολικοί προσκυνητές δεν είναι εύκολο να προτιμήσουν μία επίσκεψη στην Ελλάδα για την ικανοποίηση των θρησκευτικών τους κινήτρων, λόγω της πληθώρας των προσκυνηματικών τόπων στην κεντρική και τη δυτική Ευρώπη, θα μπορούσε αυτό να γίνει ευκολότερα εφικτό, αν συνδυαζόταν με ένα ταξίδι στη χώρα μας που θα περιελάμβανε την ικανοποίηση και

άλλων κινήτρων και ενδιαφερόντων (διακοπές, πολιτιστικός τουρισμός, κ.λπ.).

Μία άλλη πρόταση είναι η δημιουργία θρησκευτικών ταξιδιών-πακέτων με προορισμό τις περιοχές από τις οποίες πέρασε ο Απόστολος Παύλος στην Ελλάδα, ο οποίος τυγχάνει ιδιαίτερης θρησκευτικής αποδοχής και λατρείας στους καθολικούς. Ξεκινώντας από την Τροία, ο Απόστολος Παύλος ακολούθησε με τη σειρά τις ακόλουθες περιοχές: Σαμοθράκη, Νεάπολη, Καβάλα, Φίλιπποι, Αμφίπολη, Απολλωνία, Θεσσαλονίκη, Βέροια, Αθήνα, Κόρινθο, Κεφαλονιά, Ρόδο, Πάτμο, Καλαμπάκα, Δελφούς, Ηράκλειο και Ιεράπολη. Στις περιοχές αυτές, μετά τη διδασκαλία του Αποστόλου Παύλου, χτίστηκαν ναοί που σήμερα θεωρούνται μνημεία του Χριστιανισμού με ιδιαίτερη ιστορική αξία (Hadjiphotis, 2003). Οι περιοχές αυτές, επίσης, διαθέτουν πληθώρα θρησκευτικών και άλλων αξιοθέατων. Ένα ταξιδιωτικό πρόγραμμα «στα βήματα του Αποστόλου Παύλου» ή στα «μοναστήρια του Αγίου Ορους», θα μπορούσε να ικανοποιήσει τις θρησκευτικές ανάγκες των τουριστών από το εξωτερικό και να συνδυάσει και άλλες μορφές τουρισμού (Αστικός Τουρισμός: Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Ηράκλειο, Πολιτιστικός Τουρισμός: Δελφοί, Τουρισμός Διακοπών: Σαμοθράκη, Κεφαλονιά, Ρόδος, Πάτμος). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι διοργανώνονται και κρουαζιέρες με σκοπό το προσκύνημα στα βήματα του Αποστόλου Παύλου (Μοίρα, 2003: 99).

Γενικότερα, θα μπορούσε να διαμορφωθεί ένα **πλαίσιο τουριστικής πολιτικής** που θα συμπεριελάμβανε πλήθος επιλεγμένων ενεργειών για το σχεδιασμό και τη διαχείριση του τουρισμού σε περιοχές με σημαντικά θρησκευτικά μνημεία, τα οποία αποτελούν προϋπόθεση για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού. Το πλαίσιο αυτό μπορεί να περιλαμβάνει:

- Τη διευκόλυνση και την ενθάρρυνση των εμπλεκόμενων στη διατήρηση και διαχείριση της ορθόδοξης παράδοσης και εκκλησιαστικής κληρονομιάς,

ώστε να καταστήσουν τη σημασία τους προσιτή στα μέλη της τοπικής κοινωνίας και στους επισκέπτες.

- Τη διευκόλυνση και την ενθάρρυνση των επιχειρηματιών να προβάλλουν και να διαχειρίζονται τον θρησκευτικό τουρισμό με τρόπο που να σέβεται και να προάγει τον πολιτισμό και τις ζωντανές παραδόσεις των τοπικών κοινοτήτων.
- Τη ενθάρρυνση των διαδικασιών με τη διατύπωση προγραμμάτων, προκειμένου να αναπτυχθούν λεπτομερείς και μετρήσιμοι στόχοι και στρατηγικές που θα συνδέονται με την προβολή και την ερμηνεία των τόπων με θρησκευτικά μνημεία και δραστηριότητες.
- Τη ανάληψη πρωτοβουλιών (π.χ. κατασκευή ιστοσελίδας στο Internet, δημιουργία διαφημιστικού υλικού, σήμανση στους δρόμους προς τα μοναστήρια, παραγωγή CD-ROM & VIDEO) από την εκκλησία για την ανάπτυξη του θρησκευτικού τουρισμού σε τοπικό επίπεδο.
- Τη διοργάνωση συνεδρίων θεολογικού περιεχομένου, καθώς και ομιλιών, διαλέξεων σε συνεδριακά κέντρα, κοντά στους εκκλησιαστικούς και μοναστικούς χώρους.
- Τη δημιουργία εμπλουτισμένων θρησκευτικών πακέτων τα οποία να εμπορεύονται τα Γραφεία Ταξιδιών και οι ταξιδιωτικοί πράκτορες.
- Τον προγραμματισμό ειδικών ενημερωτικών εκπομπών σε τηλεοπτικά δίκτυα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.
- Τη δυνατότητα για ξεναγήσεις ιστορικού και θρησκευτικού χαρακτήρα κατά την πραγματοποίηση επισκέψεων σε μετόχια, μοναστήρια, εκκλησίες και άλλα μνημεία της εκκλησιαστικής μας κληρονομιάς.
- Τη δημιουργία χώρων περιπάτου σε ανακηρυγμένα μονοπάτια που βρίσκονται σε περιοχές εξαιρε-

τικής φυσικής ομορφιάς και συνδέουν θρησκευτικά μνημεία.

Εξάλλου, δεν πρέπει να θεωρείται ασήμαντο το ποσοστό των ορθόδοξων χριστιανών που κατοικούν σε άλλες χώρες, οι οποίοι δυνητικά θα μπορούσαν να επιλέξουν ως τόπο προορισμού του ταξιδιού τους την Ελλάδα για να ικανοποιήσουν, μεταξύ άλλων, και το θρησκευτικό τους κίνητρο. Η ορθόδοξη Εκκλησία καταμετρά 225 εκατομμύρια πιστών σε όλο τον κόσμο και βρίσκεται στην τρίτη θέση μετά την καθολική Εκκλησία (με 1.050.000.000 πιστούς) και το Ισλάμ με (900.000.000 πιστούς). Η πλειονότητα των ορθόδοξων ανήκει στη Ρωσική ορθόδοξη Εκκλησία. Εκτός από τους Έλληνες, ορθόδοξοι λαοί είναι οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι, πολλοί από τους κατοίκους των υπολοίπων ανατολικών χωρών, ένα ποσοστό αμερικανών (κυρίως μετανάστες από την Ευρώπη), η πλειονότητα των Αιθιόπων, καθώς και μικρότερες ομάδες σε πολλά κράτη του κόσμου (www.adherents.com). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η είσοδος πολλών από αυτές τις ανατολικές χώρες στην Ευρωπαϊκή Ένωση θα διευκολύνει την πρόσβαση τουριστών με θρησκευτικά κίνητρα και στην Ελλάδα.

Τέλος, διερευνώντας τις δυνατότητες και προοπτικές ανάπτυξης του θρησκευτικού τουρισμού στην Ελλάδα, δεν πρέπει να θεωρείται αμελητέος και ο αριθμός των ατόμων της ελληνικής ομογένειας που θα μπορούσε να προσελκυστεί για να πραγματοποιήσει ταξίδια με θρησκευτικό σκοπό, αποκλειστικά ή σε συνδυασμό με άλλες ειδικές μορφές τουρισμού στην Ελλάδα. Αξιοσημείωτο είναι ότι το 2003 περισσότεροι από 7 εκατομμύρια έλληνες σε περίπου 140 χώρες της υφελίου, διαβιούσαν έξω από τα σύνορα της Ελλάδας.

Συμπεράσματα

Ο θρησκευτικός τουρισμός αρχικά μπορεί να ξεκίνησε με εκδρομές και ταξίδια σε τόπους προσκυνήματος για την αναζήτηση του θείου, σήμερα, όμως, συγκροτεί ένα οικονομικό και κοινωνικό φαινόμενο που έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις και διεκδικεί το δικό του καθαρό ποσοστό ταξιδιών. Το θρησκευτικό κίνητρο μπορεί να αποτελεί τη βασική αιτία για το ταξίδι, όμως οι ταξιδιώτες-τουρίστες εκμεταλλεύονται αυτή τη δυνατότητα για να επισκεφτούν και άλλα μέρη πολιτιστικού και ψυχαγωγικού ενδιαφέροντος. Αυτό δημιουργεί την ανάγκη για τυποποίηση και εμπορευματοποίηση του «θρησκευτικού πακέτου».

Έτσι, σε αντίθεση με τη μορφή και την οργάνωση του προσκυνήματος στο παρελθόν, σήμερα φαίνεται ότι προβάλλει μία παγκόσμιας διάστασης επιχείρηση που στηρίζεται στο «θρησκευτικό πακέτο». Οι προσκυνητές-τουρίστες συνήθως φτάνουν σε ομάδες που έχουν οργανώσει ταξιδιωτικές επιχειρήσεις. Ο προσκυνητής του Μεσαίωνα πάλευε με την κούραση, τον κίνδυνο και άλλα προβλήματα που ήταν δυνατόν να προκύψουν. Ο σύγχρονος προσκυνητής πληρώνει για ένα ταξίδι-πακέτο και δεν έχει την ατομική ευθύνη για τη διοργάνωση του ταξιδιού του, το οποίο έχει οργανωθεί γι' αυτόν σε όλες του τις λεπτομέρειες.

Παρόλο που ο σκοπός του θρησκευόμενου επισκέπτη (προσευχή, παράκληση, εκπλήρωση τάματος, τέλεση λειτουργίας, κ.λπ.) μπορεί να εκπληρωθεί καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, παρατηρείται ότι και ο θρησκευτικός τουρισμός επηρεάζεται από σχετική εποχικότητα. Τόσο οι ενορίες όσο και τα ταξιδιωτικά γραφεία που οργανώνουν τις σχετικές εκδρομές αποφεύγουν τη διενέργειά τους κατά τη διάρκεια του χειμώνα, με αποτέλεσμα οι περισσότερες από τις εκδρομές αυτές να γίνονται την άνοιξη, το καλοκαίρι και το φθινόπωρο. Κύριος λόγος για την επιλογή αυτή φαίνεται να είναι το γεγονός ότι πρέπει να

ικανοποιηθούν και άλλα κίνητρα των τουριστών, ώστε το ταξίδι να είναι περισσότερο ελκυστικό γι' αυτούς.

Οι νέες τάσεις που καθορίζουν τη γενικότερη εξέλιξη του τουρισμού αναμένεται να επηρεάσουν και τον θρησκευτικό τουρισμό. Έτσι, η διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης στρατηγικής προσέγγισης μπορεί να αξιοποιήσει το συγκριτικό πλεονέκτημα που έχει η χώρα μας στον τομέα αυτό και να δημιουργήσει νέους τουριστικούς τόπους που μπορούν να προσελκύσουν τουρίστες με ειδικά ενδιαφέροντα και με πνευματικές αναζητήσεις.

Στην Ελλάδα, υπάρχουν πολλές περιοχές (π.χ. το Άγιο Όρος, τα Μετέωρα, η Τήνος και η Πάτμος) με θρησκευτικά αξιοθέατα (μονές, εκκλησίες) που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής μας κληρονομιάς και προσελκύουν μεγάλο αριθμό τουριστών. Επίσης, ορισμένοι από τους πόλους έλξης επισκεπτών στην Ελλάδα περιλαμβάνονται στον σχετικό κατάλογο της UNESCO, όπως, για παράδειγμα, το Άγιο Όρος, τα Μετέωρα, η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, τα Μοναστήρια Δαφνή και Όσιος Λουκάς και η Νέα Μονή στη Χίο, καθώς, επίσης, το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή και το Σπήλαιο της Αποκάλυψης στην Πάτμο. Για την καλύτερη αξιοποίηση όλων αυτών των τόπων λατρείας απαιτείται η συγκρότηση ενός πλαισίου τουριστικής πολιτικής που να μπορεί να αναπτύξει ισόρροπα τη θρησκευτική μας κληρονομιά. Αυτό, πέραν των οικονομικών ωφελειών που θα υπάρξουν, αναμένεται να συμβάλει στην άμβλυση της τουριστικής εποχικότητας και στη διεύρυνση της πολυπολιτισμικής μας ταυτότητας, που περαιτέρω εκτιμάται ότι θα ενισχύσει την ορθοδοξία και θα προσελκύσει τουρίστες-ταξιδιώτες με θρησκευτικά κίνητρα (*homo turisticus religious*), οι οποίοι θα αποτελέσουν τη βάση για την οργανωμένη ανάπτυξη της ειδικής αυτής μορφής τουρισμού και με συγκεκριμένο περιεχόμενο που θα προσδώσει προστιθέμενη αξία στους θρησκευτικούς τοπικούς προορισμούς.

Βιβλιογραφία

1. HADJIPHOTIS L. (2003), *"In the footsteps of Paul the Apostle in Greece"* Athens: GNT0 (Ministry of Development).
2. GREENWOOD D. (1989), "An anthropological perspective on tourism as cultural commoditization" in *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism* (2nd ed.) Philadelphia: Pennsylvania Press.
3. NOLAN M. & NOLAN S. (1989), «*Christian Pilgrimage in Modern Western Europe*», Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
4. NOLAN M. & NOLAN S. (1992), «Religious sites as Tourism Attractions in Europe» *Annals of Tourism Research* 19.
5. RINSCHÉDE G. (1992), «Forms of religious Tourism», *Annals of Tourism Research* 19.
6. TOMASI L. (2002), *"Homo Viator: From Pilgrimage to Religious Tourism via the Journey"* From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism, USA: William H. Swatos, Jr. and Luigi Tomasi.
7. VUKONIC B. (1996), *"Tourism and Religion"*, Oxford: Pergamon.
8. ΛΑΓΟΣ Δ. (2005), "Τουριστική Οικονομική", Αθήνα Εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ.
9. ΜΟΙΡΑ Π. (2003), «Από τον προσκυνητή στον θρησκευτικό τουρίστα», *Τουριστική Επιστημονική Επιθεώρηση*, τ. 1, Αθήνα Εκδόσεις INTERBOOKS.
10. ΤΣΑΡΤΑΣ Π. (1996) «*Τουρίστες, ταξίδια, τόποι: Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό*», Αθήνα: Εκδόσεις ΕΞΑΝΤΑ.
11. Δικτυακός τόπος <http://www.gnto.gr/1/04/0410/ga041000.html>.
12. Δικτυακός τόπος <http://www.adherents.com>.